

Uitbreiding van de Europese Unie en landbouw

Landbouw stond centraal bij de uitbreiding van de Europese Unie met de tien Centraal- en Oost-Europese lidstaten. Achteraf zijn de problemen bij de uitbreiding op landbouwgebied door veel economen overschat. Bij toekomstige uitbreidingen geven alleen Turkije en wellicht Oekraïne problemen bij het landbouwdossier, al vragen structuur- en cohesiebeleid meer aandacht en budget.

Hoewel de landbouw als economische bedrijfstak in de Europese Unie een relatief beperkte omvang heeft, lijkt het EU-landbouwbeleid van veel groter belang. Landbouwbeleid wordt, vanaf de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap in 1957, in sterke mate vanuit Brussel bepaald. Bij uitbreiding van de EU is het van belang in hoeverre een nieuwe lidstaat zich aanpast aan het beleid van de EU en of er ook een mogelijkheid is dat nieuwe lidstaten het beleid van de Europese Unie beïnvloeden. Bij de verschillende uitbreidingen van de Europese Unie valt een afnemende invloed van nieuwe lidstaten en daarmee een sterkere inbreng van het geheel aan wet- en regelgeving, de *Acquis Communautaire*, van de EU te constateren.

De volgorde van de uitbreidingen is te karakteriseren in de geografie (Meester, 2008): eerst naar het westen (Verenigd Koninkrijk, Ierland, Denemarken); vervolgens naar het zuiden (Griekenland) en zuidwesten (Spanje, Portugal); toen naar het noorden (Zweden, Finland, Oostenrijk) en daarna in oostelijke en zuidoostelijke richting (tien Centraal- en Oost-Europese landen; Malta en een deel van Cyprus). Het uitbreidingsproces is geformaliseerd in de Criteria van Kopenhagen. Het economische criterium is daarbij dat toetredende landen een functionerende markteconomie

dienen te hebben en het hoofd kunnen bieden aan de concurrentiedruk en de marktkrachten binnen de EU. Een zeer algemeen gestelde zinsnede omdat in feite elk land kan participeren in een open internationale handel.

Vanuit de bestaande Europese Unie van vijftien lidstaten was het een cruciale vraag of het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) eerst gewijzigd moest worden alvorens het verantwoord is nieuwe lidstaten toe te laten. Deze vraag wordt vrijwel altijd bevestigend beantwoord door zowel vele economen als diverse politici. Achteraf gezien waren veel beweringen en berekeningen onjuist. Vrijwel zonder uitzondering is gewerkt met een veel te hoge schatting van de agrarische productieontwikkeling en het GLB-budget in de nieuwe lidstaten.

Voor de toekomst zal de uitbreiding van de EU, indien dat al doorgaat, op het terrein van de landbouw aandacht vragen voor Turkije en Oekraïne. Turkije is kandidaat-lid vanaf 1999 en de onderhandelingen zijn gestart in 2005. Oekraïne is nog geen kandidaat-lid: het is wel een relatief groot land met een heel andere agrarische structuur, een moeilijk functionerende markteconomie en grote politieke instabiliteit, dit maakt toetreding lastiger. Toch geldt in het algemeen dat vele toetredende landen, zelfs de grotere, maar weinig veranderen aan het GLB van de Europese Unie van 27 landen. Bij Turkije ligt de problematiek in relatie tot de landbouw vooral in het relatief arme oostelijke deel met poreuze grenzen naar buurlanden.

Dat geeft veel problemen in het handhaven van dier- en plantengezondheid, om maar niet te spreken van de grote verschillen in de behandeling van dieren. Toch is ook bij Turkije duidelijk dat vele andere zaken, zoals democratie, behandeling van minderheden, migratie, cultuurverschillen, de doorslag zullen geven bij de voortgang in de toetredingsonderhandelingen.

ARIE OSKAM
Hoogleraar aan
de Wageningen
Universiteit

Het belangrijke principe van een open internationale handel in de Europese Unie draagt bij aan welvaartsontwikkeling. Het maakt veel verschil of een markt vijfhonderd miljoen consumenten bedient of tachtig miljoen. Een open markt van Europese omvang geeft meer mogelijkheden tot specialisatie. Toch geldt voor veel voedingsproducten nog steeds dat lokale of regionale productie en consumptie, ondanks open markten tussen lidstaten, relatief belangrijk zijn omdat ze een groot aandeel hebben (Van Witteloostuyn, 2009). Mede door het structuurbeleid van de EU groeien lidstaten dichter naar elkaar in inkomen per hoofd. Soms geldt dat ook voor regio's binnen lidstaten. Kortom, de Europese Unie kan een belangrijke motor zijn voor een relatief snelle ontwikkeling van gebieden met een wat lager inkomen per hoofd.

Vorbereiding eerdere uitbreidingen

Uit een recent en bondig overzicht van de belangrijkste wijzigingen in het Europese landbouwbeleid blijkt dat de meeste wijzigingen niet zijn ingegeven door de uitbreiding van de EU, maar door interne problemen en problemen op internationale markten (De Groot en Lapperre, 2009). De laatste uitbreiding met tien Centraal- en Oost-Europese landen lijkt hierop een uitzondering omdat nu is geprobeerd het landbouwbeleid te wijzigen met het oog op de toetreding. Het landbouw-areaal waarmee de EU-15 werd uitgebreid was 44 procent terwijl de bevolking steeg met 28 procent. Dit gaf zorgen over de houdbaarheid van de principes van het GLB.

Diez Patier (2000) laat zien dat het toetredingsproces van Spanje en Portugal veel technische problemen gaf voor het landbouw-dossier, vooral met Frankrijk, een naaste concurrent. Kenmerkend voor deze toetreding was een maximale overgangperiode van tien jaar: de klassieke toetreding. Later is bij nieuwe toetredingen overgegaan op vrijwel onmiddellijke integratie in de Europese Unie. Het landbouw-dossier stond bij de toetredingsonderhandelingen centraal en gaf vooral problemen bij naaste concurrenten: Frankrijk en Italië. De Spaanse concurrentiekracht bij groente, fruit en olijven werd door de zuidelijke

lidstaten Frankrijk en Italië gevreesd. Uiteindelijk worden uitbreidingen echter op politieke gronden beslist en voor Spanje en Portugal was het zeker van belang dat structuurfondsen van de EU beschikbaar waren om de verdere integratie van deze landen in de EU te bevorderen. De vierde uitbreiding, met Zweden, Finland en Oostenrijk, verliep uiteindelijk nog vlotter omdat deze relatief hoog ontwikkelde landen heel goed pasten in de EU en ook budgettair konden bijdragen. Daarbij had vooral Zweden de landbouwpolitiek al fors herzien en waren de problemen bij de toetreding van Finland en Oostenrijk overkoombaar, ook door het invoeren van enkele specifieke maatregelen, zoals het toestaan van enkele bestaande subsidies uit de nationale middelen van de toetreders en het erkennen van het bijzondere noordelijke klimaat, dat in aanmerking komt voor relatief hoge Brusselse subsidies (Kola *et al.*, 2000). Het ontbreken van een markteconomie in Centraal- en Oost-Europa in het begin van de jaren negentig maakte aanvankelijk studies door internationale economische experts noodzakelijk, die kwamen met aanbevelingen om eerst het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid te wijzigen, anders werden grote problemen voorzien. In de eerste fase van de discussie over de uitbreiding van de EU met de Centraal- en Oost-Europese landen suggereerden diverse studies het beeld van een forse uitbreiding van de productie door het hogere prijspeil van de Europese Unie. Centraal in de analyse stond de toetreding van de zes grotere landen: Polen, Roemenië, Hongarije, Bulgarije, Tsjechië en Slowakije. Buckwell *et al.* (1994) komen bijvoorbeeld met de conclusie dat de uitbreiding op langere termijn een budget vergt van 22 tot 37 miljard ECU/euro. Dit lijkt achteraf een factor drie te hoog. In deze studies kwam het beeld naar voren dat het beslist noodzakelijk was om eerst het GLB te herzien, en om vervolgens, onder heel andere condities, de toelating tot stand te brengen.

Een wat meer realistische benadering werd gevolgd door Nallet en Van Stolk (1994) die de moeite namen om eens te gaan reizen in deze landen. Zij concludeerden dat de productiegroei in deze landen, bij toetreding tot de EU, sterk afhankelijk was van toeleverende en verwerkende bedrijven die nog relatief weinig ontwikkeld waren. Achteraf gezien zijn hun bevindingen, althans op middellange termijn, veel meer in overeenstemming met de ontwikkelingen in de latere jaren dan andere economenrapporten.

De Europese Commissie heeft geprobeerd om middels Agenda 2000 (EC, 1997) tot een verdere aanpassing te komen van het landbouwbeleid. Die aanpassing was gestart in 1992 door de Landbouwcommissaris MacSharry met de overgang van een markt- en prijsbeleid naar inkomenstoelagen, bedoeld ter compensatie van een prijsverlaging. De condities voor de toetredingsonderhandelingen zijn eind 1999 beslist op de Top van Berlijn. In die top werden de voornemens van de Europese Commissie tot hervormingen maar zeer gedeeltelijk gerealiseerd. De behoudende krachten in de EU-15 waren op dat moment nog te sterk om tot forse beleidswijzigingen te komen: zo werd de herziening van het zuivelbeleid uitgesteld. In Berlijn werd wel een *Midterm Review* afgesproken van de beslissingen die waren genomen. De Europese Commissie kreeg de opdracht om nog voor de

toetreding van de Centraal- en Oost-Europese landen de besluiten in Berlijn te evalueren. De tijd was echter wel rijp gemaakt voor een forse beleidswijziging in de Midterm Review van 2003, al kwam dit voor velen als een verrassing. De belangrijkste besluiten waren de overgang naar niet aan de productie gebonden inkomensvoetstukken en de herziening van het zuivelbeleid met prijsverlaging en compenserende inkomensvoetstukken (Swinnen, 2008). Echter, de toetredingsonderhandelingen met betrekking tot het landbouwdossier waren in 2003 al vrijwel afgerond. Wel was in 2002 door een langetermijnbudgetafspraken (Swinnen, 2008) voor landbouw de ontwikkeling van het EU-budget voor het GLB vastgelegd: nominaal mocht het budget maximaal een procent per jaar stijgen over de periode 2007–2013. Die afspraak gaf, zeker achteraf gezien, toch voldoende ruimte voor een verdere overstap van een markt- en prijsbeleid, waarin de consumenten betalen voor de relatief hoge prijzen, naar een beleid met ongebonden directe inkomensvoetstukken, waarin producenten vanuit het budget worden gecompenseerd of betaald. En daarnaast gaf de afspraak ook nog ruimte voor het opnemen van maar liefst tien Centraal- en Oost-Europese landen in de EU, met daarbij nog het infuseren van de directe inkomensvoetstukken voor landbouwers in deze landen.

Enkele jaren voor de concrete uitbreiding begon in verschillende studies de vraag op te doemen wat er zou gaan gebeuren wanneer er wel inkomensvoetstukken zouden worden toegekend aan landbouwers in de toetredende landen. Uiteindelijk werd bij de Europese top van december 2002 in Kopenhagen besloten om deze inkomensvoetstukken in 2004, of voor Bulgarije en Roemenië in 2007, te beginnen op 25 procent van het niveau in de EU-15, om ze vervolgens geleidelijk, over een zevenjarige periode, te laten oplopen tot het EU-15-niveau. De vele berekeningen die zijn gemaakt wijzen vrijwel zonder uitzondering in een richting dat dit moeilijk zal gaan zonder het EU-budget fors te verhogen. Hoewel deze studies veelal een achteraf gezien realistischer beeld geven van de gevolgen van de uitbreiding dan de eerder genoemde rapporten uit 1994, is ook hier vaak nog sprake van overschatting van de budgettaire lasten. Dat geldt bijvoorbeeld voor het IBO-rapport (Interdepartementaal Beleidsonderzoek) van het Ministerie van Financiën (2001) over de financiering van het GLB na uitbreiding van de Europese Unie. Het IBO-GLB-rapport is qua achtergrond gebaseerd op een analyse van Silvis *et al.* (2001) waarin de consequenties van verschillende scenario's zijn berekend. Qua benodigd budget voor

directe inkomensvoetstukken geeft deze analyse wel verantwoorde cijfers. Nalezen van het IBO-GLB-rapport (IBO, 2001) maakt echter duidelijk dat telkens veronderstellingen worden gemaakt die leiden tot het wat hoog inschatten van de budgettaire lasten; wellicht een middel om druk te houden op hervormingen van het GLB. Een kenmerkende zinsnede van het rapport is: “Kortom, toetreding van de twaalf kandidaat-lidstaten zal aanzienlijke financiële gevolgen hebben, vooral indien agrarische bedrijven in de nieuwe lidstaten in aanmerking komen voor directe inkomensvoetstukken.” (IBO, 2001). De analyses van Munch (2000) en Ackrill (2003) schatten de budgetlasten ook hoog in. Munch (2000) geeft alleen al voor de toetreding van de eerste vijf van de tien Centraal- en Oost-Europese lidstaten extra budgetlasten van bijna acht miljard euro, terwijl Silvis *et al.* (2001) tot een geringer bedrag komen voor de tien lidstaten. Ackrill geeft aan dat hoogstens 25 procent van de directe inkomensvoetstukken, in vergelijking met de EU-15, financierbaar is. Een uitzondering hierop vormt Bos en Van Riel (2002): zij schetsen een, achteraf gezien, veel realistischer beeld.

De Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) kwam in augustus 2001 met een rapport waarin eerst werd gevraagd om een hervorming van het GLB. Een kernzin van het rapport geeft aan: “Toepassing van het huidige GLB op de nieuwe lidstaten zou zeer negatieve en vertragende effecten hebben voor de daar zo noodzakelijke herstructurering van de landbouw en de economie in algemene zin. Daarom bepleit de raad dat in ieder geval voor de toetreding gestart wordt met een nieuw hervormingstraject van het GLB, dat gericht is op verdere liberalisering van het steunbeleid en verdere afbouw van de agrarische handelsprotectie aan de buitengrenzen” (WRR, 2001). Het relatief hogere prijspeil van landbouwproducten in de Europese Unie zal juist bijdragen aan een snellere ontwikkeling van de landbouw en de omliggende industrie. Met deze opstelling, maar ook met het begrip Kernacquis voor de onderdelen van het Europese beleid die bij uitbreiding in ieder geval voor de nieuwe lidstaten moesten

Tabel 1

Budgettaire bestedingen GLB in miljard euro.

	1992	2000	2007
Aantal lidstaten	12	15	27
Markt en prijsbeleid	28,4	10,7	5,4
Directe inkomensvoetstukken	3,9	25,5	37,0
Plattelandsbeleid (tweede pijler)	2,9	5,6	9,5
Totaal	35,2	41,8	51,6

Bron: Europese Commissie

gelden, plaatste de WRR Nederland vrijwel geheel buiten de discussie. Het stond ook haaks op de eerdere afspraken voor de toetredingsonderhandelingen die waren gemaakt in de Top van Berlijn in 1999. Wel dient gezegd dat de Midterm Review, ook wel genoemd de Fischler-hervorming, van 2003 nog een belangrijke bijdrage heeft geleverd om toetreding van deze nieuwe lidstaten te vergemakkelijken (Swinnen, 2008). De Nederlandse regering heeft die hervorming altijd gesteund.

Resultaten achteraf

Al enkele malen is genoemd dat de budgetlasten van toetreding op het onderdeel landbouw telkens fors zijn overschat. Veel studies beperken zich daarbij alleen tot het markt- en prijsbeleid en de directe inkomensoeslagen. Tabel 1 laat zien dat over de periode 1992–2007 de budgetlasten voor deze twee onderdelen van het GLB, ook wel genoemd de eerste pijler, zijn gestegen van 32 naar 42 miljard euro. Maar dit gebeurde bij een uitbreiding van de EU van twaalf naar 27 lidstaten, een forse herziening van het beleid, waarbij een veel groter deel uit het budget wordt betaald en niet meer door de consumenten, en een infasering van een deel van de directe inkomensoeslagen in de nieuw toetredende Centraal- en Oost-Europese landen.

De tweede pijler, het plattelandsbeleid, is wel verdrievoudigd in die periode, maar toch zijn de bedragen in totaal nog minder dan twintig procent van het gehele GLB-budget.

In de Centraal- en Oost-Europese lidstaten blijkt de inkomensontwikkeling zeer gunstig te zijn, niet alleen in de gehele economie maar vooral ook in de landbouw (Swinnen, 2009; figuur 1).

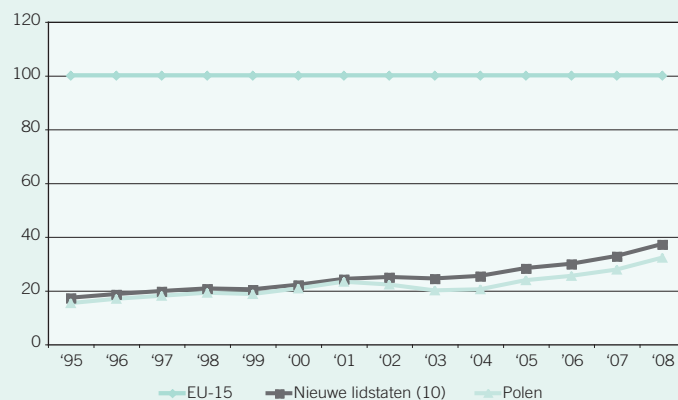
Uit de studies die zijn uitgebracht om de consequenties van de toetreding te analyseren, blijkt dat ze vrijwel zonder uitzondering een veel te hoge inschatting hebben gemaakt van de budgettaire lasten van uitbreiding. Voor politici die deze consequenties wel graag willen weten is dit een weinig bemoedigend resultaat.

Richtpunt beleid in toetredingsfase

In de afgelopen twintig jaar is heel duidelijk

Figuur 1

Bnp per capita (EU-15=100).

Bron: IMF

te zien dat nieuwe toetreders tot de EU, en dan vooral de Centraal- en Oost-Europese landen, daar baat bij hebben gevonden (Burrell en Oskam, 2005; figuur 1). En dat geldt niet alleen voor de periode na toetreding, maar ook in de periode daarvoor: het toetredingsproces geeft richting aan het beleid van kandidaat-lidstaten. Zeker bij beginnende democratieën, met regelmatige regeringswisselingen, is zo'n richtsnoer voor het landbouwbeleid van grote waarde. Door dit richtpunt en de heldere lijn die de Europese Unie volgt sinds de MacSharry-hervorming van 1992, is het voor wetgevers, bedrijfsleven en investeerders vrij duidelijk welke ontwikkelingen zijn te verwachten. Wel is er een tendens dat de volatiliteit van de interne prijzen van producten toeneemt. Prijsfluctuaties op de interne markt waren vaak gering, door quotum-systemen en door forse interventies op de interne markt en het afwentelen van fluctuaties naar de wereldmarkt. Door de beleidswijzigingen waarin de markt veel meer het werk doet om vraag en aanbod met elkaar in overeenstemming te brengen, functioneert het EU-beleid wel veel beter binnen de internationale gemeenschap en dit komt ook de EU zelf ten goede.

Internationale kant bij toetreding

Uitbreiding heeft vaak de aandacht gevraagd van handelspartners van de EU, en sommige economen (Tangermann, 2000) zagen daarin belangrijke problemen voor de uiteindelijke toetreding. Ook hier geldt echter dat de benodigde aanpassingen klein waren. Sinds de toetreding van Spanje, waarbij de Verenigde Staten werd gecompenseerd voor het wegvallen van de export van twee miljoen ton maïs en de export van kippenvlees, zijn er geen grote kwesties meer voorgevallen. Dit is mede het geval door de ruimte die de EU heeft bij de geoorloofde beperkingen en rechten, zoals importtarieven en exportsubsidies, van de internationale handel in agrarische producten. Toekomstige uitbreidingen zullen daar weinig aan veranderen. Bovendien leidt een meer open

toegang van de EU voor importen uit andere landen over het algemeen tot meer welvaart in de EU.

Problemen bij volgende uitbreidingen

De te verwachten problemen bij een verdere uitbreiding van de Europese Unie voor de financiering van het GLB zijn uitgebreid aan de orde geweest in een onderzoek naar de gevolgen van de toetreding van Turkije (Burrell en Oskam, 2005). Deze studie gaat uit van toetreding in 2015 en noemt voor dat jaar extra budgetlasten van 3,4 miljard euro voor inkomensbeleid, 0,2 miljard euro voor markt- en prijsbeleid en 1,6 miljard euro voor het plattelandsbeleid. In totaal dus 5,2 miljard euro. Dit lijken omvangrijke bedragen, maar ze zijn duidelijk van geringere orde dan de te verwachten extra uitgaven voor structuur- en cohesiebeleid die voor 2015 zijn berekend op 9,5 tot 16,6 miljard euro per jaar. Ook hier blijkt weer dat niet zozeer het GLB als wel het structuur- en cohesiebeleid het budgettaire struikelblok kan vormen van bij de toetredingsonderhandelingen. Ook omdat met de toetreding van Turkije het gemiddelde inkomen in de EU duidelijk daalt en dit gevolgen heeft voor de regio's die tot nog toe beneden de grens van 75 procent van het gemiddelde EU-inkomen scoorden. Voor een deel van deze regio's lopen daarmee de inkomsten uit structuurfondsen terug. Vanuit politiek oogpunt is met betrekking tot Turkije de behandeling van minderheden (Koerden), de grote regionale inkomensverschillen en de migratieproblematiek van veel groter belang (Burrell en Oskam, 2005).

Vergeleken met Turkije zijn de Balkanlanden Kroatië, Macedonië, Montenegro en Servië relatief klein en zal het toepassen van het GLB waarschijnlijk weinig negatieve gevolgen hebben voor de EU-27. Omdat deze Balkanlanden toe zullen treden tot een omvangrijke markt, is het voor hen vanuit economisch perspectief zeer aantrekkelijk om het EU-lidmaatschap na te streven. De toetreding van Oekraïne is nog niet aan de orde. Het verzoek tot kandidaat-lidmaatschap van de EU is afgewezen en onderhandelingen met de EU gaan momenteel over een vrijhandelsregeling (Von Cramon-Taubadel *et al.*, 2008; Nivievskiy en Von Cramon-Taubadel, 2008). De omvang van dit land is echter zodanig, en de economie is bovendien dermate verschillend van die van de Europese Unie, dat hier relatief veel problemen zijn te verwachten. Het gaat hierbij vooral om de institutionele structuur van een land dat bijvoorbeeld grote moeite heeft om goed functionerende markten en politieke stabiliteit te creëren (Von Cramon-Taubadel *et al.*, 2008). Het is overigens merkwaardig dat de Europese Unie, na de uitbreiding met in totaal vijftien lidstaten gedurende de periode 1995–2007, nog niet de moeite heeft genomen om de Criteria van Kopenhagen opnieuw te beoordelen. Een instelling die jaarlijks vele evaluatiestudies uitzet, zou toch de eigen criteria, na uitgebreide ervaring, wel eens mogen heroverwegen. Dit geldt zeker ook omdat concepten als het hoofd kunnen

Het is overigens merkwaardig dat de Europese Unie, na de uitbreiding met in totaal vijftien lidstaten gedurende de periode 1995-2007, nog niet de moeite heeft genomen om de Criteria van Kopenhagen opnieuw te beoordelen

bieden aan de concurrentiedruk en de marktkrachten binnen de EU niet erg helder zijn.

Conclusies

Over de uitbreiding van de Europese Unie kunnen we twee conclusie trekken. Ten eerste is er sinds de hervormingen van het GLB tussen 1992 en 2008 sprake van een fundamentele verandering van het EU-landbouwbeleid, waarbij markt- en prijsbeleid grotendeels is vervangen door een direct-inkomensbeleid. De eerste reactie was daarbij dat de vervanging van markt- en prijsbeleid door directe, en van de productie

losgekoppelde, toeslagen veel meer budget zou vergen. Dit blijkt echter maar in beperkte mate op te gaan en dat wordt waarschijnlijk voor een groot deel veroorzaakt door het niet meer bederven van de eigen EU-afzetmarkt omdat de exportsubsidies sterk zijn gereduceerd. Daarmee heeft deze verandering ook een belangrijke bijdrage geleverd aan meer verantwoord gedrag van de EU in de internationale handel.

Ten tweede is het landbouwdossier de afgelopen decennia bij de uitbreidingen van de EU weliswaar belangrijk geweest, maar hebben deze uitbreidingen, op één uitzondering na, geen noemenswaardige rol heeft gespeeld bij de hervorming van het GLB.

Deze ene uitzondering betreft de toetreding van de tien Centraal- en Oost-Europese landen. Hierbij is wel fors gestudeerd op de consequenties voor het GLB en de financierbaarheid van de uitbreiding. Over het algemeen hebben de rapporten en studies de consequenties voor de financiële lasten en ook de noodzaak tot herziening van het GLB fors overschat. Als gevolg van de toetreding tot de EU-15 zijn de agrarische inkomens in de meeste toetredende landen sterk gestegen. Verder nemen ook de inkomstenstoelagen

in deze landen toe tot uiteindelijk hetzelfde niveau als in de EU-15.

Het infaseren van de directe inkomenssteun is een maatregel die een gelijke behandeling van de landbouwbedrijven in de verschillende lidstaten bevordert. Uit een oogpunt van compensatie voor prijsdaling, de oorspronkelijke reden voor het verlenen van directie inkomenssteun, is het een vorm van overcompensatie voor de nieuwe lidstaten.

Hoewel met Turkije, en wellicht later met Oekraïne, omvangrijke landen toetreden tot de EU, zal ook hier niet zozeer het GLB, maar vooral het structuur- en cohesiebeleid het meeste budget vragen. Het lijkt daarbij zaak om de Criteria van Kopenhagen te evalueren met de recente ervaringen.

LITERATUUR

Ackrill, R. (2003) EU enlargement, the CAP and the cost of direct payments: a note. *Journal of agricultural economics*, 54(1), 73–78.

Bos, M. en B. van Riel (2002) Financiering uitbreiding Europese Unie geen probleem. *ESB*, 87(4390), 920–923.

Buckwell, A., J. Haynes, S. Davidova, A. Kwiecinski en V. Courbois (1994) *Feasibility of an agricultural strategy to prepare the countries of Central and East European Europe for EU accession*. Europese Commissie DG-I. Brussel: EC.

Burrell, A. en A. Oskam (2000) *Agricultural policy and enlargement of the European Union*. Wageningen: Wageningen Pers.

Burrell, A. en A. Oskam (2005) *Turkey in the European Union. Implications for agriculture, food and structural policy*. Wallingford: CABI Publishing.

Diez Patier, E. (2000) Experience of accession to the EU:

Spain and Portugal. In: Burrell, A. en A. Oskam (red.) (2000), 131–142.

EC (1997) *Agenda 2000*. Volume I, DOC/97/6. Brussel: Europese Commissie.

Groot, T. de en R. Lapperre (2009) Acht hervormingen van het EU-landbouwbeleid: de besluitvorming onder de loep. In: Massink, H. en H. Silvis (red.) *Rond de scheidslijn tussen landbouweconomie en landbouwpolitiek*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 135–149.

IBO (2001) *De financiering van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid na uitbreiding van de Europese Unie*. parlis.nl/kst55301.pdf.

Kola, J., M. Hofreither en E. Rabinowicz (2000) Experience of EU accession for the agricultural sector: Austria, Finland and Sweden. In: Burrell, A. en A. Oskam (red.) *Agricultural policy and enlargement of the European Union*. Wageningen: Wageningen Pers.

Meester, G. (2008) Europese Integratie. In: Silvis, H., A. Oskam en G. Meester (red.) *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen. Van politiek naar praktijk*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 19–31.

Munch, W. (2000) Effects of CEEC-EU accession on agricultural markets in the CEEC and on government expenditure. In: Tangermann, S. en M. Banse (red.) *Central and Eastern European agriculture in an expanding European Union*, Wallingford: CABI, 113–132.

Nallet, H. en A. van Stolk (1994) *Relations between the European Union and the Central and Eastern European countries in matters concerning agriculture and food production*, Europese Commissie document, DGVI. Brussel: Europese Commissie.

Nivievskiy, O. en S. von Cramon-Taubadel (2008) *The determinants of dairy farming competitiveness in Ukraine*. Institute for economic research and policy consulting beleidsdocument AgPP nr 23. www.ier.kiev.ua.

Silvis, H., C. van Rijswijk en A. de Kleijn (2001) *EU agricultural expenditure for various accession scenarios*. LEI Rapport nr 6.01.04, Den Haag.

Swinnen, J. (red.) (2008) *The perfect storm. The political economy of the Fischler reforms of the common agricultural policy*. Brussel: Centre for european policy studies.

Swinnen, J. (2009) *Agriculture & Eastern enlargement: an assessment after five years*. Presentatie Warschau, april.

Tangermann, S. (2000) Widening the EU to Central and Eastern European Countries: WTO and the perspectives of the new member states. In: Burrell, A. en A. Oskam (red.) *Agricultural policy and enlargement of the European Union*. Wageningen: Wageningen Pers.

Von Cramon-Taubadel, S., O. Nivievskiy, E. Elsner von der Malsburg en V. Movchan (2008) Ukraine. In: Swinnen, J. en K. Anderson (red.) *Distortions to agricultural incentives in Europe's transition economies*. Washington: Wereldbank, 175–217.

Witteloostuyn, A. van (2009) Globalisation of the food industry. In: Bunte, F. en H. Dagevos (red.) *The food economy*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 23–42.

WRR (2001) *Naar een Europabrede Unie*. WRR-rapport nr 59. Den Haag: Sdu.